

УДК 811.161.2*276.6:611.7«10/19»

DOI <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2022-12.18>

НАЙМЕНУВАННЯ ГОЛОВИ ТА ЇЇ ЧАСТИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

Меркулова Оксана Володимирівна

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови
Запорізького національного університету
вул. Жуковського, 66-А, Запоріжжя, Україна

Приходько Ілона Миронівна

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри германської філології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
вул. Наукового містечка, 59, Запоріжжя, Україна

У статті розглянуто історію становлення лексем, які використовувалися на позначення голови та її частин від праслов'янського періоду до кінця першої третини XX століття, коли лексикографічна палітра української лінгвістики мала передусім національномовне опертя й була позбавлена значної кількості іномовних елементів. До соматичної лексики зараховуємо назви частин та внутрішніх органів і людини, і тварини. Дослідження праслов'янського лексичного фонду свідчить про те, що давні назви голови майже всі були утворені від основи *golv- і нерідко могли експресивне забарвлення. Найменувань інших частин голови (обличчя, вуха та ділянки біля них тощо) із цього періоду реконструйовано небагато. У пам'ятках давньокиївської доби іменники аналізованої групи трапляються нечасто, і це здебільшого праслов'янські назви або, рідше, їх варіанти (облицие – обличение). Обстежені джерела середньо- та новоукраїнської мови фіксують більшу кількість сомонімів на позначення голови та її частин. Значна кількість їх – це пізно засвідчена праслов'янська лексика (чоло, лобъ, писок, лице), однак фіксувалися й новотвори, що зумовлено проникненням у писемні тексти народнорозмовних елементів (писє 'обличчя', мурло 'те саме', загривок 'потилиця' та ін.). Інколи давні лексеми, унаслідок звуження (лат. *persona* 'особа' > с.укр. *парсуна* 'обличчя') або зміни (висок 'пасмо волосся, яке звисає над вухом' > 'ділянка голови навколо верхньої частини вуха') семантики, переходили до розряду соматизмів. За структурою давні соматичні найменування головно були суфіксальними утвореннями, але поступово, із розширенням спектру позначуваних ділянок голови, зростає кількість конфіксальних похідних.

Ключові слова: соматична лексика, соматизм, сомонім, голова, ділянка голови, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Інтерес науковців до історико-лексикологічних студій був і залишається одним із найбільш пильних в аспекті уваги до лексичної системи української мови загалом. Предметом постійної уваги лінгвістів є й найменування частин тіла, що виступають одним із найпомітніших пластів лексики, котрий відображає і знання носіїв мови як про навколишній світ, і їхнє уявлення як про власний організм, так і про організм тварин. Автор найпоширенішої й, на нашу думку, найбільш прийнятної класифікації соматичних найменувань О. Кочеваткін (огляд інших класифікацій див. докладніше (Приходько 2020; Приходько 2016)) номени голови та її частин зараховує до підкласу

сомонімічних назв, котрий, своєю чергою, охоплює найменування частин та ділянок людського тіла (Кочеваткін 2001, с. 7–11). Останні два десятиліття українські мовознавці досить активно вивчають іменники згаданої лексико-семантичної підгрупи, проте увага науковців зосереджена на них як на компонентах більш складних одиниць, натомість історія їх становлення й розвитку як самостійних лексем дотепер лишається малодослідженою ділянкою. Це й зумовило вибір теми пропонованої статті та її актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових розвідок у згаданій площині мовознавчих студій свідчить про те, що панівна їх більшість охоплює фразеологічний рівень (Тимченко 1990; Андрейченко 2004;

Денисюк 2006; Дядченко 2009; Клименко 2011; Добролюбова 2012; Коловоротна 2013; Мацьків 2015; Германович 2018; Венжинович 2019 та ін.), а останнім часом це й роботи зіставного плану (Жарікова 2010; Шевелюк 2010, с. 8–12; Государська 2011, с. 10–15; Айдачич 2014; Хмара 2014; Дуганджич 2020; Чаєнкова 2020; Черська 2021 та ін.), що дає підстави говорити про певну експансивність таких розслідів. У працях, присвячених окремим аспектам становлення та функціонування мовних одиниць (лексем, фразем, словотвірних формантів тощо), дослідження назв окресленої групи мають фрагментарний характер (див., наприклад, Німчук 1992, с. 312–327; Степаненко 2009; Білоусенко та ін. 2010, с. 29, 73, 135, 281 та ін.). Натомість комплексних робіт, у яких би найменування голови та її частин були розглянуті в діакронічному аспекті, сьогодні в українській лінгвістиці немає.

Метою пропонованої статті є докладний лексико-семантичний та словотвірний аналіз найменувань голови та її частин в історії української мови (до середини XX століття) у контексті еволюції осмислення людиною довколишнього світу та власного організму. Реалізація поставленої мети передбачає опис семантики, етимології та словотвірної структури досліджуваної групи лексики.

Виклад основного матеріалу. Давньослов'янські назви голови майже всі були утворені від основи **golv-* і нерідко могли мати експресивне забарвлення, наприклад: **dud(ь)lo* (ЕССЯ V 148–149) 'морда тварини' від **duti* 'дути' (V 166), *-t- > -d-*, очевидно, внаслідок асиміляції до дзвінкого *-l-*; **golva* (VI 221) 'голова', яке укладачі ЕССЯ пояснюють спорідненістю з іє. **ghelu-* 'черепаша' (пор. *чепен*) (див. Там само 222); **golvica* (VII 8) 'голівка'; **golvina* (VII 9) 'велика голова; баняк'; **golvišče* (ЕССЯ VII 9–10) 'голова'; **golvizna* (VII 10) 'неспівмірно велика голова, баняк' (значення не основне); **golvьka* / **golvьkь* (VII 11) 'маленька голова' (далеко не основне значення); **rilo* 'морда; ніс тварини' від **riti* (Skok III 148) + *-(d)lo*.

Частину голови позначали кілька відіменникових номенів, а саме: **agodica* (ЕССЯ I 59) 'щоки' від **agoda*, яке набуло нової семантики 'округла, випукла частина тіла' (див. докладніше Там само 159); **borda* (II 197) 'борода, підборіддя', пор. іє. основу **bhar-* 'стирчати, видаватися' (огляд думок див. Там само 198); **čelo* (IV 45) 'верхня частина голови над очима, чоло' від іє. **kelom* < іє. **kel-* 'підніматися, вивисуватися' (див. ЕССЯ III 46); **lьbь*

(XVI 225) 'череп, голова; передня частина черепа', спор. з **lubь* 'кора, лико, короб' (див. там само); **lьbišče* (XVI 224) 'великий лоб; велика некрасива голова'; **olnita* (XXXII 72) 'щока', спор. з **ol(e)n-*, **olko-* 'лікоть'; етимологічно 'темними' й досі лишаються **teme* (ЕСУМ V 580) 'тім'я', очевидно, від **tenmen* 'місце, на якому рубають' та **ščeka* (VI 514) 'щока'.

Для називання обличчя використовувалися паралельні форми, що, на думку укладачів «Етимологического словаря славянских языков. Праславянский лексический фонд», були слов'янськими новотворами з суфіксом *-k-* (ЕССЯ XV 77–78), а саме: **lice* (XV 75), **liko* (105), **likь* (106) 'лице, щока', при цьому етимологія першого з наведених варіантів лишається не з'ясованою (див. огляд думок – Там само); **obličьje* (ЕССЯ XXVIII 8–9) 'лице'; **pyskь* (ЕСУМ IV 377) 'рот; обличчя, морда' (< **pūsk* < **puxnoti*: вочевидь, початкове значення слова могло бути 'великий рот, обличчя, морда').

Інші сомоніми з розглядаючою семантикою: **globь* (ЕССЯ VI 134) 'очниця', можливо, має семантичний зв'язок із **globiti* 'стискати; тиснути'; **xobotь* (VIII 46) 'хобот', за припущеннями укладачів ЕССЯ, від **xabati* 'шттовхати, дути' (Там само 7), при цьому **xobotь* – похідне з формантом *-otь* від кореня **xob-* (огляд думок див. Там само, 47); **gьba* (VII 78) 'губа'; множинний іменник **usta* (ЕСУМ VI 47) 'губи' зводиться до і.-є. кореня *ōus-/aus-* 'рот, устя' з розширювачем *-t-*.

Із-поміж реконструйованих сомонімів чітко виокремлюється група конфіксальних дериватів, у яких виразно прозирала локативна семантика, наприклад: **obošьje* (ЕССЯ XXVIII 126) 'брови; око; очна впадина; скроня', пор. **oko*, **ob oko*, **ob oči*; **obustьje* (243) 'місце навколо рота' від **usta*; **obušьje* (244) 'край вуха' (**uxo*); **obzobьje* (219) 'щелепа' (**ob zobь*).

Обстежені джерела давньоруськоукраїнської мови фіксують небагато утворень на позначення голови, основна частина яких є успадкована з мови дописемного періоду. Згадані іменники фіксуються у двох варіантах – книжному неповноголосному та, пізніше, повноголосному, наприклад: *главою своєю покывають и въсплещеть роукама своима* (Изб 1076 149 зв./400), «*ко по полугривнѣ голова коньча* (к. XII/бл.1425 ЛІ 29зв/62).

Розглянуті тексти й лексикографічні праці середньо- та новоукраїнської мови порівняно пізно засвідчують давній субстантив *голова*

змисва скрушена есть (Четья 1489 171зв.) у значенні 'частина тіла людини або тварини'¹, одны **голову**, другие руки дитяти видевши у возе у жида Нахима, поведили (1567 ГрКнЛит 99), на боль **голови**, на шаленство (1759–1775 ЛО 8), **голова** (1893 Ум-Сп I 153, 1928 СПТ 24), **головъ** (1857–1859 ГоловМатСл 483) 'голова'. З XVII століття віднаходимо й демінутивно-гіпокористичні назви на кшталт **головонька** (XVII СУМ XVI – п.п.XVII VII 3) 'голова'. Спорадично для називання голови могли використовуватися також відомі з дописемного періоду іменники **горло** (кін. XVI МатТимч I 183) 'голова' та **лобъ** (1656 МатТимч I 407) 'голова'.

На позначення обличчя в давньокиївську добу продовжує використовуватися праслов'янське конфіксальне похідне **облицие** (XI СлРЯ XII 78–79; XIII СДЯ V 499) 'вид, образ, обличчя', пор. також варіант цього похідного з лівобічним поширенням постпозитивної частини: **облицение** (XI СлРЯ XI 78) 'вид, образ, обличчя' (*ликъ, лице*); *Богъ <...> натхнулъ в облице чловѣка дыхане живота* (п. XVII Тимч 844).

Зрідка в пам'ятках книжного стилю XI–XIII століть натрапляємо на інше похідне розгляданої семантики, а саме **наличие** (1073 Ср II 536) 'щоки, обличчя' (*ликъ, лице*).

В обстежених джерелах XI–XIII століть засвідчена праслов'янська назва обличчя – **лице**: *и гла юмоу онъ весельмъ лицьмъ* (XII ЖФП 466/103); успадковують її середньоукраїнські тексти: **лице**, **лицо** (1489 СУМ XVI – п.п.XVII XVI 68) 'лице', *А в кого трудоватое лице и черъвоное* (др. пол. XVIII КнЛ 98), **лице** (1886 Ж I 406, 1928 СПТ 62). З XVI століття в пам'ятках з'являється нова лексема на позначення обличчя – **видъ** (1571 МатТимч I 100) 'обличчя'.

До найменувань передньої частини голови належить також давні іменники **чоло** та **лобъ**, наприклад: *поѣдь прочь . аже боудеть ти каменемъ в чело ты оуже не братъ еси* (ЛП 1261/бл.1425 284/852), *По инѣмъ же мѣстомъ нѣгдѣже не мажють, развѣ на челѣ на очью, на оушью, на ноздрѣю* (1274 ОВладС 93–94), **чело** (XV ССУМ II 532) 'чоло', **чоло** (XVII МатТимч 483; 1840 Б-Н 391); *казали тому гайдукови. абы въ лобъ му стрѣлялъ зъ мушкета* (1646 ДіаріушФил 152); *Лоб – чоло, лоб, ліб* (1920 РУМедГалин 66), **лоб** (1928 СПТ 62).

¹ Пор. словникову статтю «ГОЛОВА» у Словнику староукраїнської мови XIV–XV століть, де не зафіксовано жодного контексту, в якому уживалося б згадане слово для позначення частини тіла, натомість наведено екземпфікацію до значень 'особа чоловічої статі', 'убитий', 'початок ріки', 'розсудок' (ССУМ I 248–149)

Інші виявлені в лексикографічних джерелах XIX – п.п XX століття назви передньої частини голови укладачі словників могли розрізняти у значенні, наприклад: (*для зьвірів*) – **морда**, **мордочка**, (*про деяких свиней*), **писок**, (*про чоловіка*) – **ника**, **пицюра**, **пичка**, **мармиза**, **мармуза**, **мидзя** (1894 УмСп III 111), **пыск** (1902 ВерхрУгроРус 258) 'писок'; **Храни** – *верхня частина обличчя враз над ніздрями* [у вищих тварин. – О.М., І. П.] (1925 Компендіум 3). Інколи найменування на позначення частин голови тварини вживалися з експресивною метою для називання відповідних частин тіла людини, наприклад: *Щобъ мни Рутульцивъ розидратъ <...> Умазатъ морду ихъ мазкою* (к.XVIII Енеїда-1842 V 62).

На позначення бокової ділянки передньої частини голови в середньоукраїнській мові співіснували похідні як книжного, так власномовного характеру, а саме: **Ланита**: **лице**, **челюсть**, **поличо(к)** (1627 БерЛекс 73). З часом або семантика, або стилістичне використання кожної з лексем звузилися, і вони стали позначати окремі ділянки голови людини.

Для називання губи (губів), за нашими даними, із XVI століття використовувалися такі давні або запозичені іменники: *а на Васку Кондратовичу видеѣл есми ранѣ – губа исподния итыхом наскроз пробита* (1561 ЛЗК 236), *И за тымъ ему у губу даль и оного розкрывавиль* (1601 АЮЗР II 11), **губа** (1893 Ум-Сп I 169; 1918 ІвШум 85), але з часом з'являються нові словоформи та лексеми, наприклад: **губонька**, (мн.) **губи**, **губки**, **губоньки**, **губенята** (1918 ІвШум 85), **ворги** (1902 ВерхрУгроРус 231) 'губи' (з польс. *warga* 'губа'). Досить прикметним є вживання іменників в атрибутивному значенні, а саме: *отвислыя губы – варг(т) и, капиці* (Там само). Давнє утворення **уста** досить активно вживалося з XVII століття, наприклад: *и тие нецнотливые слова у своѣ уста побра(ла)* (1660 АБМУ 60), *на катаргъ голови, на вредъ въ уста(х)* (1759–1775 ЛО 19). Пізніше розглядана лексема архаїзувалася та відійшла до пасивного шару лексики, натомість її заступив відомий із праслов'янської доби іменник **рот** і його модифікаційні варіанти.

Не змінив свого значення й давній дериват **писок** (1896 Ум-Сп III 277) 'обличчя, морда, рот', що міг виступати синонімом до давнього **рило** (1928 СПТ 121), **рыльце** – **писок** (1920 РУМедГалин 115), пор. також демінутив *Тамто Ганзя, тамто зухъ, Тамто писѣ, якъ пампухъ* (1878 ГоловПісні I 387). У словниках XIX століття натрапляємо на пейоративи, що використовувалися для називання обличчя, наприклад:

маскара (1598–1599 СУМ 16–п.п.17 XVII 84; 1840 Б-Н 222) 'маска, харя, личина', очевидно, запозичено з іт. *maschera* 'маска'; **личина** (1840 Б-Н 211); **луда** (1840 Б-Н 213) 'маска, личина' від *лудити* 'манити, вабити, спокушати' (СУМ 16–п.п.17 XVI 106); **мазена** (1840 Б-Н 218) 'личина, пика', спор. з *мазати*, суфікс **-еп(а)** – аналогічний до *дурена* (Преобр. I 501; Фасмер II 558); **мурло** (1840 Б-Н 231) 'рило', **мурмило** (1840 Б-Н 231) 'товсте обличчя' від *мурмотати* 'незрозуміло щось говорити'

У джерелах середньоукраїнської мови натрапляємо на модифікований і у звуковому, і в семантичному плані латинізм **парсуна** (сер. XVI МатТимч II 86) 'обличчя', пор. лат. *persona* 'особа' (вважаємо, що тут відбулося фонетичне 'вирівнювання' голосного переднього **-e-** до задньорядного **-o-**). Вочевидь, польським є засвідчуваний із XVI століття іменник **тварь** (пол. *twarz* 'обличчя'), наприклад: *видел на пану Дмитру Новоселецкомъ у головѣ две раны рубаных велми шкодливых. и вся твар спухла, рука лѣвая и правая обѣдвѣ збитые* (1561 ЛЗК 281), *Была [Ольга. – І.П.] теж на твари слична и мудра над всѣ панны варязкіе* (к. XVII–XVIII ЖО 66).

Для називання скроні, за нашими даними, з XI століття використовувалося похідні *скроня*, *високъ*, *поличокъ*.

Натомість утворення **скроня**, що має давню іменникову основу **skron-* (BruknerESJP 496) і є адаптованим в українській мові флексією **-а** польським запозиченням (ЕСУМ V 289), фіксується ще з давньокиївського періоду. Зазначимо, що давніша форма *скрань* мала в корені **-а-**, яке вважаємо церковнослов'янським варіантом, наприклад: *и бѣ видити. слезы его. лежащи на скранью его* (ЛП 1169/бл.1425 29/532). І лише, здається, із XVII століття писемні пам'ятки засвідчують варіант із кореневим **-о-**, а саме: **Скрань: поличо(к), щока, скронь** (1627 БерЛекс 115), **Скраніа: умочай ху(ст)ку, приклада(й) к головѣ, скронѣ и шиш** (1759–1775 ЛО 19), **скроня, скронь** (1927 Ніковський 721). Досить складним видається пояснення уживання слова **лысть** (XVII СУМ XVI – п.п. XVII XVI 121) у значенні 'скроня', оскільки аналізовані етимології дають чітке уявлення про те, що як основна семантика, так і інші його значення входять до сфери номінації частини ноги (гомілка, стегнова кістка тощо).

Девербатив **висок** спочатку позначав пасмо волосся яке звисало над вухом спереду нього, проте, внаслідок втрати суфіксом **-ок** демінутивної семантики й звуження значення всього похідного, воно стало називати ділянку

голови навколо верхньої частини вуха (Ф I 320, ШанскийЭСРЯ I/3 106). Приклади: *видел <...> на голове на виску боку правомъ рану синюю* (1604 АрхЮЗР I/VI 345), *У червоних запасаках и сивизна на висках* (1864 Номис № 709 167), **висок** (1926 Із 50; 1928 СПТ 14). Згодом це слово виходить з ужитку. Діалектні словники початку XX століття спорадично засвідчують інші назви, наприклад, **слыхы** (1902 ВерхрУ-гроРус 268) 'скроня', що є, можливо, контамінацією нім. *Schlaf* 'скроня', *Schläfe* 'скроні' та *слышати*.

За нашими даними, з другої половини XIX століття передня частина голови між очима отримала кілька конфіксальних назв, а саме: **перенісся** (1896 Ум-Сп III 23) від *ніс*, **межибрів'я** (1918 ІвШум 192) та **міжбров'я** (1926 Саб 172).

На позначення щоки в середньоукраїнській мові паралельно використовувалися лексеми **щока**, **лице** та **поличок**, наприклад: *Если же кто тла оудари(т) в правое лице твоє. наставъ емоу другое* (1556–1561 ПС 33зв-34/148), **щока** (сер. XVI МатТимч II 508; 1928 СПТ 157). Інколи для називання щоки в джерелах XVII століття використовувалися, окрім іменників *скроня* й *поличок*, найменування, вжиті в переносному (на основі подібності за формою та кольором) значенні, а саме *Скраніа: Полички, «»»»»«года на лици, скрони* (1637 БерЛекс 115).

Спорадично в давній руськоукраїнській мові та більш послідовно – у джерелах нової української мови широкий спектр головно конфіксальних назв використовується для позначення **нижньої лицьової частини**, а саме: *И узрьѣх ему набрадѣкъ вѣсь крѣвавь и рѣхъ къ нѣмоу ч'то се юсть ослоушал са* (XI–XII Син-Пат 262) 'нижня щелепа, нижня сторона морди тварини' від *брада* 'борода, підборіддя'; **підборіддя** (1920 РУМедГалин 95; 1928 МРУС III 110, 1928 СПТ 99), **піддзьоб'я** (1928 СПТ 100).

Для називання частини голови на верхній ділянці черепа вживався давній субстантив **тім'я**: *а другая рана на голове так же рубаная на самом тѣмени* (1561 ЛЗК 236), **тім'я** (1928 СПТ 140); **тім'ятко**, **диханка** (1920 РУМедГалин 114) 'незаросле тім'я в немовляти, покрите тонким шаром шкіри, який пульсує (дихає)'

Для іменування потилиці з XVI століття давні українці послуговувалися такими субстантивами: **затылок** (1606 КартТимч) 'задня частина голови, потилиця', **затилок** – *затилок* (1759–1775 ЛО 19); *и оним(ъ) полѣномъ намѣреваючи вдарить по потилицѣ* (1750 ДДГ 313) (*тил*), **потылиця** (кін. XVI МатТимч II 196) 'поти-

лиця', **потилиця** (1840 Б-Н 295, 1893 Ум-Сп I 276, 1928 МРУС III 51; 1928 СПТ 38); *tergum* – *позад*, **потилля** (1926 МедЛатУкрГалин 277); **загрювок** (1893 УмСп I 235) 'карк, те, що знаходиться на потилиці'; **задок** (1902 ВерхрУгроРус 225) 'потилиця'; **заріжок** (Гр II 89) 'останній шматок шкіри, що знаходиться перед рогами'.

Подекуди натрапляємо на плутанину в слововживанні, коли в значенні 'потилиця' могли використовуватися лексеми на позначення задньої частини шиї, наприклад: **Затылок** – **в'язи**, **карк**, **гамалик**, **карчило**, **потилиця** (1920 РУМедГалин 49), де **гамалик** – запозичення з турецької *hamallik* 'професія носильника' < *hamal* 'носій, носильник' (ЕСУМ I 464), семантичне перенесення відбулося на основі того, що носильники свій вантаж часто розміщували на потилиці, підтримуючи руками; **зашийок** (Гр II 118); **завієць** – **зашиєць**, **затылок** (1840 Б-Н 143).

Ділянку голови за вухом у середньоукраїнській мові позначав конфіксальний дериват **зауше** (XVII СУМ XVI – п.п. XVII XI 19) 'місце за вухом'.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз соматизмів праслов'янської мови свідчить про те, що давні назви голови майже всі були утворені від основи **golv-* і нерідко могли мати експресивне забарвлення (**golvica*, **golvina*, **golvizna*, **golvьka*). Найменувань інших частин голови з цього періоду реконструйовано небагато, і майже всі вони стали базовими для розглядової лексико-семан-

тичної групи (**agodica* 'щоки', **borda* 'борода, підборіддя', **čelo* 'чоло', **lьbь* 'голова; чоло', **olnita* 'щока', **temę* 'тім'я', **lice*, **liko*, **likь* 'лице, щока', **obličьje* 'лице', **pyсьkь* 'рот; обличчя, морда', **globь* 'очниця', **xobotь* 'хобот', **gьba* 'губа', **usta* 'губи').

У пам'ятках давньокиївської доби іменники аналізованої групи трапляються нечасто, і це здебільшого праслов'янські назви (*голова* / *глава*, *лице*, *чело*, *пабрадъкъ*) або, рідше, їх варіанти (*обличие* – *обличение*). Обстежені джерела середньо- та новоукраїнської мови фіксують більшу кількість сомонімів на позначення голови та її частин. Значна кількість їх – це пізно засвідчена праслов'янська лексика (*чоло*, *лобь*, *писок*, *лице*), однак фіксувалися й новотвори, що зумовлено проникненням у писемні тексти народно-розмовних елементів (*писє* 'обличчя', *мурло* 'те саме', *загрювок* 'потилиця' та ін.). Інколи давні лексеми, унаслідок звуження (лат. *persona* 'особа' > с.укр. *парсуна* 'обличчя') або зміни (*висок* 'пасмо волосся, яке звисає над вухом' > 'ділянка голови навколо верхньої частини вуха') семантики, переходили до розряду соматизмів. За структурою давні соматичні найменування головно були суфіксальними утвореннями, але поступово, із розширенням спектру позначуваних ділянок голови, зростає кількість конфіксальних похідних (**obočьje* 'брови; око; очна впадина; скроня', **obustьje* 'місце навколо рота', **obzьbьje* 'щелепа', *пабрадъкъ*, *підборіддя*, *перенісся*, *межибрів'я* та *міжбров'я піддзьоб'я*, *зауше* 'місце за вухом' та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айдачич Д. В. Сербські та українські фразеологізми із компонентом голова та частини голови у порівняльному аспекті. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50 (1). С. 3–12.
2. Андрейченко О. І. Фразеологізми з соматичним компонентом у текстах політичних дискусій. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 53. С. 7–11.
3. Білоусенко П. І., Іншакова І. О., Качайло К. А., Меркулова О. В., Стовбур Л. М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя; Кривий Ріг, 2010. 480 с.
4. Венжинович Н. Фраземи з компонентами-соматизмами у творах М. Матіос та В. Шкляра. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2019. Вип. (42). С. 13–21.
5. Германович Г. Медичні терміни з компонентом вухо, горло, ніс у сучасній українській мові. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2018. Vol. VI. PP. 27–35.
6. Государська О. В. Соматизми як засоби відображення наївної і наукової картин світу (на матеріалі мов романської і слов'янської груп) : автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.17. Київ, 2011. 19 с.
7. Денисюк В. Соматизми як компонент фразеологічних одиниць в українській мові XVI–XVII ст. (на прикладі номена око). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2006. № 559. С. 187–191.
8. Добролюба Г. Концепт око як відображення української етносвідомості і світобачення (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського*. 2012. Вип. 25 (3). С. 205–210.
9. Дуганджич А., Петровська Л. Фразеологізми з компонентом-соматизмом «голова» на позначення мисленевих процесів у хорватській і українській мовах. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 1 (43). С. 121–126.

10. Дядченко Г. В. Мікрополе «очі» як фрагмент мовного портрету людини в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Матеріали наукової конференції за підсумками науково-дослідної і науково-методичної роботи кафедр СумДПУ ім. А.С.Макаренка у 2008 р.* Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. С. 158.
11. Жарікова Ю. В. Семантичний аналіз фразеологізмів-соматизмів (на матеріалі румейської, української та новогрецької мов). *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. 2010. Вип. 4. С. 515–519.
12. Клименко Н. Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом *голова* в українській мовній картині світу. *Studia Linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 9–23.
13. Коловоротна Н.Д. Фразеологія мовчання в сучасній українській мові: етнокультурний і семантичний аспекти. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. 2013. Вип. 36. С. 27–33.
14. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка : учебное пособие. Саранск : Типография «Красный октябрь», 2001. 208 с.
15. Мацьків П. Образний потенціал паремій з компонентом *голова* в «Галицько-руських народних приповідках». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 162–169.
16. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1992. 412 с.
17. Приходько І. М. Соматична лексика як об'єкт мовознавчих студій (до питання про термінологічний апарат і межі групи). *Sciences of Europe*. 2020. № 48. С. 55–59.
18. Приходько І. М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2016. № 1. С. 203–212.
19. Степаненко О. К. Парадигматична структура словотвірного гнізда з вершинним соматизмом ОКО в українській мові. *Культура народів Причорномор'я : Научний журнал*. 2009. № 168. Т. 2. С. 271–273.
20. Степаненко О. К. Субстантивний та ад'єктивний блоки словотвірного гнізда з вершинним соматизмом ГОЛОВА. *Учённе записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. Симферополь, 2009. Том 22 (61) № 2. С. 239–243.
21. Тимченко І. В. Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць с компонентами-соматизмами *голова, око, вухо, ніс, язик* : автореф. дисс. ... канд. філол. наук ; 10.02.02 «Язyki народів СССР (укр. яз.)». Харьков, 1990. 16 с.
22. Хмара В. В. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом *ніс* в східнослов'янських та західногерманських лінгвокультурах: зіставний аспект. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. С. 280–289.
23. Чаєнкова О. К. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом *голова* (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Том 31 (70). № 2. Ч. 3. С. 141–146.
24. Черська Ж. Б., Бухінська Т. В., Гладкоскок Л. Г., Семен Г. Я. Системні зв'язки у фразеологічних одиницях із компонентом *голова* (на матеріалі української, англійської та німецької мов). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2021. № 47. Том 2. С. 140–145.
25. Шевелюк В. А. Контрастивна семантика фразеологічних одиниць із соматичним компонентом: лінгвокультурологічний підхід (на матеріалі іспанської та української мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2010. 20 с.

REFERENCES

1. Aidachych, D. V. (2014). Serbski ta ukrainski frazeolohizmy iz komponentom holova ta chastyny holovy u porivnialnomu aspekti [Serbian and Ukrainian phraseology with the head component and parts of the head in a comparative aspect]. *Movni i kontseptualni kartyny svitu* [Linguistic and conceptual worldview]. Vol. 50 (1). P. 3–12 [in Ukrainian].
2. Andreichenko, O. I. (2004). Frazeolohizmy z somatychnym komponentom u tekstakh politychnykh diskusii. [Phraseologism with a somatic component in the texts of political discussions]. *Kultura narodov Prichernomoriya* [Culture of the peoples of the Black Sea region]. № 53. P. 7–11.
3. Bilousenko, P. I., Inshakova, I. O., Kachailo, K. A., Merkulova, O. V., Stovbur L. M. Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (imennykovi konfiksy) [Essays on the history of Ukrainian word formation (confixes)]. Zaporizhzhia ; Kryvyi Rih, 2010. 480 s.
4. Venzhynovych, N. (2019). Frazemy z komponentamy-somatyzmamy u tvorakh M. Mathios ta V. Shkliara. [Phrasems with somatism components in works of M. Mathios and V. Shkliar]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seria: Filolohiia* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Philology]. Vol. (42). P. 13–21 [in Ukrainian].
5. Hermanovych, H. (2018). Medychni termini z komponentom *vukho, horlo, nis* u suchasni ukrainskii movi. [Medical terms with the component ear, throat, nose in the modern Ukrainian language]. *Studia ukrainica posnaniensia*. Vol. VI. PP. 27–35 [in Ukrainian].

6. Hosudarska, O. V. (2011). Somatyzy my yak zasoby vidobrazhennia naivnoi i naukovoï kartyn svitu (na materialy mov romanskoï i slovianskoï hrup) : abstract of the dissertation of the candidate of philological sciences : 10.02.17. [Somatism as means of displaying naive and scientific worldview (on the material of the languages of the Romance and Slavic groups): autoref. thesis ... candidate philol. Sciences]. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian]
7. Denysiuk, V. (2006). Somatyzy my yak komponent frazeolohichnykh odynyt v ukrainskii movi XVI–XVII st. (na prykladi nomena oko). [Somatism as a component of phraseological units in the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries. (on the example of the nomen eye)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriya "Problemy ukrainskoï terminolohii"*. [Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series "Problems of Ukrainian Terminology"]. № 559. P. 187–191. [in Ukrainian]
8. Dobrolozha, H. (2012). Kontsept oko yak vidobrazhennia ukrainskoï etnosvidomosti i svitobachennia (na materialy dialektnoi frazeolohii Serednoho Polissia) [The concept eye as a reflection of Ukrainian ethnic consciousness and worldview (based on the dialectal phraseology of Middle Polissia)]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho*. [Scientific notes of Tavriisk National University named after V. Vernadskyi]. Vol. 25 (3). P. 205–210 [in Ukrainian].
9. Dugandzhych, A., Petrovska, L. (2020). Frazeolohizmy z komponentom-somatyzmom "holova" na poznachennia myslennievnykh protsesiv u khovratskii i ukrainskii movakh [Phraseologism with the somatism component "head" to denote thought processes in the Croatian and Ukrainian languages]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Philology]. Vol. 1 (43). P. 121–126. [in Ukrainian]
10. Diadchenko, H. V. (2009). Mikropole "ochi" yak frahment movnoho portretu liudyny v ukrainskii poezii kintsia XX – pochatku XXI stolittia. [Microfield "eyes" as a fragment of a linguistic portrait of a person in a Ukrainian poetry of the late 20th – early 21st century]. *Materialy naukovoï konferentsii za pidsumkamy naukovo– doslidnoi i naukovometodychnoi roboty kafedr SumDPU im. A.S. Makarenka u 2008 r.* [Materials of the scientific conference based on the results of the scientific-research and scientific-methodical work of the departments of SumDpu named after A. S. Makarenko in 2008]. Sumy : SumDPU im. A. S. Makarenka. P. 158 [in Ukrainian].
11. Zharikova, Yu. V. (2010). Semantychnyi analiz frazeolohizmiv-somatyzmiv (na materialy rumeiskoi, ukrainskoï ta novohretskoï mov) [Semantic analysis of phraseology-somatisms (based on the material of the rumeiska, Ukrainian and Neo-Greek languages)]. *Studia Linguistica : zb. nauk. prats*. Vol. 4. P. 515–519 [in Ukrainian].
12. Klymenko, N. F. (2011). Obraznyi obshyr frazeolohizmiv z komponentom holova v ukrainskii movnii kartyni svitu [Figurative sphere of phraseological units with the head component in the Ukrainian language worldview]. *Studia Linguistica*. Vol. 5. P. 9–23 [in Ukrainian].
13. Kolovorotna, N. D. (2013). Frazeolohiia movchannia v suchasniï ukrainskii movi: etnokulturnyi i semantychnyi aspekty [Phraseology of silence in the modern Ukrainian language: ethnocultural and semantic aspects]. *Linhvistychni doslidzhennia: zb. nauk. prats KhNPU im. H. S. Skovorody* [Linguistic studies: coll. of science works of KhNPU named after H. S. Skovorody]. Vol. 36. P. 27–33 [in Ukrainian].
14. Kochevatkin, A. M. (2001). Somaticheskaja leksika erzianskogo yazyka [Somatic vocabulary of the Erzya language] : Textbook. Saransk : Red October Printing House, 2001. 208 p. [In Russian].
15. Matskiv, P. (2015). Obraznyi potentsial paremii z komponentom holova v "Halatsko-ruskykh narodnykh pryrovodkakh" [Figurative potential of proverbs with the head component in "Galician-Russian folk tales"]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri* [The native word in the ethnocultural dimension]. Drohobych : Posvit. P. 162–169. [in Ukrainian]
16. Nimchuk, V. V. (1992). Davnioruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoï movy : monografiia [Ancient Russian heritage in the vocabulary of the Ukrainian language : monograph]. Kyiv : Naukova dumka. 412 p. [in Ukrainian].
17. Prikhodko, I.M. (2020). Somatychna leksyka yak obiekt movoznavchykh studii (do pytannia pro terminolohichni aparat i mezhi hrupy) [Somatic vocabulary as an object of linguistic studies (on the question of the terminological apparatus and the boundaries of the group)]. *Sciences of Europe*. № 48. P. 55–59 [in Ukrainian].
18. Prykhodko, I.M. (2016). Somatychna leksyka: mezhi poniattia ta sproba klasyfikatsii [Somatic vocabulary: the limits of the concept and an attempt of classification]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. [Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences]. № 1. P. 203–212 [in Ukrainian].
19. Stepanenko, O. K. (2009). Paradyhmatychna struktura slovotvornoho hnizda z vershynnym somatyzmom OKO v ukrainskii movi. [The paradigmatic structure of the word-forming nest with the peak somatism OKO in the Ukrainian language]. *Kultura narodov Prichernomoria : Nauchnyy zhurnal* [The culture of the people of Prichernomoria]. № 168. Vol. 2. P. 271–273 [in Ukrainian].
20. Stepanenko, O. K. (2009). Substantyvnyi ta adiektivnyi bloky slovotvornoho hnizda z vershynnym somatyzmom HOLOVA. [Substantive and adjectival block of the word-formative nest with peak somatism HEAD]. *Uchenyye zapiski Tavricheskoho natsionalnoho universyteta im. V. I. Vernadskoho: Seriya "Filologiya. Sotsialnyye komunikatsii"* [Academic notes of the Tavrichesky National University named after V. I. Vernadskyi: Series "Philology. Social communications"]. Simferopol. Tom 22 (61) № 2. P. 239–243 [in Ukrainian].

21. Timchenko, I. V. (1990). Strukturno-semanticeskij analiz frazeologicheskikh edinit s komponentami-somatizmami *golova, oko, vukho, nis, yazik* [Structural-semantic analysis of phraseological units with components somatisms *head, eye, ear, nose, langue* : abstract of the dissertation of the candidate of philological sciences ; 10.02.02 “Yazyki narodov SSSR (ukr. yaz.)»]. Kharkov. 16 p. [In Russian].
22. Khmara, V. V. (2014). Frazeolohichni odynytsi iz somatychnym komponentom nis v skhidnoslovianskykh ta zakhidnohermanskykh linhvokulturakh: zistavnyi aspekt. [Phraseological units with a somatic nasal component nose in East Slavic and West Germanic linguocultures: a comparative aspect] *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats*. [Scientific bulletin of Chernivtsi University: collection of scientific works]. Chernivtsi : Vydavnychiy dim “Rodovid”. P. 280–289 [in Ukrainian].
23. Chaienkova, O. K. (2020). Frazeolohichni odynytsi iz somatychnym komponentom *holova* (na materialy ukrainskoi, turetskoi ta anhliiskoi mov) [Phraseological units with the somatic component of the head (based on the material of the Ukrainian, Turkish and English languages)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii* [Scholarly notes of TNU named after VI Vernadskyi. Series: Philology. Social communications]. Vol. 31 (70). № 2. Part 3. P. 141–146 [in Ukrainian].
24. Cherska, Zh. B., Bukhinska, T. V., Hladkoskok, L. H., Semen, H. Ya. (2021). Systemni zviazky u frazeolohichnykh odynytsiakh iz komponentom holova (na materialy ukrainskoi, anhliiskoi ta nimetskoj mov). [Systematic connections in phraseological units with the head component (based on the material of the Ukrainian, English, and German languages)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia*. [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Philology]. № 47. Tom 2. P. 140–145 [in Ukrainian].
25. Sheveliuk, V. A. (2010). Kontrastyvna semantyka frazeolohichnykh odynyts iz somatychnym komponentom: linhvokulturolohichni pidkhid (na materialy ispanskoi ta ukrainskoi mov) [Contrastive semantics of phraseological units with a somatic component: a linguocultural approach (based on the material of the Spanish and Ukrainian languages)] : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.17. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АБМУ** – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 гг. *Кіевская старина. Ежемѣсячный историческій журналъ*. Т. XXVII–XXVIII. Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1892.
- АрхЮЗР** – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев : Въ университетской типографіи, 1859–1914. Т. 1–8.
- АЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санктпетербургъ, 1861–1892. Т. 1–15.
- Бер.Лекс** – Лексикон словенороскій Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.
- Б-Н** – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.
- ВерхрУгроРус** – Верхратський І. Знадоби для пізнання угроруских говорів (Конєць). Словарець. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1902. Вип. 45 (ч. 1). С. 225–280.
- ГоловМатСл** – Головацький Я. Ф. Матеріали для словаря малорусского нарѣчія. *Дзєндзелівський Й. О., Ганудель З., Головацький Я. Ф. Словник української мови. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Т. 10. Пряшів, 1982. С. 311–612.
- ГоловПісні** – Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси : в 3 ч. / собранныя Я. Ф. Головацкимъ. Москва : Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878.
- ГрКнЛит** – Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ, собранныя и изданныя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловскаго. Кіевъ, 1868. 163 с.
- ДДГ** – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Наукова думка, 1993. 392 с.
- Енеїда-1842** – *Виргиліева Енеїда, на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ*. Харьковъ, 1842. Ч. I–VI.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- ЖО** – Житие княгини Ольги по списку собрания Киево-Печерской лавры (Гос. публичная библиотека УССР), № 370(155), конца XVII – начала XVIII в. *Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков*. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. С. 67–78.
- ЖФП** – Житиє прпдбнаго оца нашого Феодосіє игоумена печерського. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. С. 71–135.
- Изб 1073** – Изборник Святослава 1073 года : факимильное издание. Москва : Изд-во «Книга», 1983. 536 с.

ІвШум – Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги»», 1918. 524 с.

Із – зюмов О. Українсько-російський словник. Харків, 1926. 660 с.

КартТимч – Тимченко Є. Картотека «Історичного словника української мови». Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

КнЛ – Книга Лѣчебная ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 92–113.

Компендіум – Компендіум з анатомії тварин. Для студентів Української Господарської Академії в Ч.С.Р. Уложив В. Королів-Старий. Подєбради. 1925. 21 с.

ЛЗК – Луцька замкова книга 1560–1561 pp. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко та В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 736 с.

ЛП – Ипатьевская лѣтопись. Издание второе. *Полное собрание русскихъ лѣтописей. Изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Коммиссією. Томъ второй.* Санкт-Петербургъ : Типографія М. А. Александрова 1908.

ЛО – Лѣкарства описана(нъ)ніс, которимы бѣ(з) мѣ(ди)ка в дому всѣмъ поратоватисѣ моглетъ. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 17–91.

МатТимч – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : у 2-х книгах. Київ-Нью-Йорк : Преса України. Кн. 1–2.

МедЛатУкрГалин – Галин Мартирій. Медичний Латинсько-Український словник. Прага : Видання Спілки Українських лікарів в Чехословаччині, 1926. 302 с.

Ніковський – Ніковський А. Словник українсько-російський. Київ : Горно, 1927. 864 с.

Номис – Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. 304 с.

ОвладС – Определѣнія владимірскаго собора, изложенныя въ грамоте митрополита Кирилла II. 1274 г. *Памятники древнерусского канонического права* : Ч. 1 / ред. А. С. Павлов. 2-е изд. Санкт-Петербургъ : Типогр. М. А. Александрова, 1908. 746 с.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / видання підгот. І. П. Чепіга за уч. Л. А. Гнатенко. Київ, 2001. 700 с.

РУМедГалин – Російсько-український медичний словник : матеріали до української медичної термінології / ред. комісія: проф. О. В. Корчак-Чепурківський (голова) та ін. ; упоряд. д-р мед. М. А. Галин; Київський губернський відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти. Київ, 1920. 144 с.

Саб – Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. Київ : Час, 1926. 436 с.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1988–2008. Т. 1–7.

СинПат – Синайский патерик / издание подгот. В. С. Гольштенко, В. Ф. Дубровина ; под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1967. 401 с.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975–2011. Вып. 1–29.

СПТ – Полонський Х. Словник природничої термінології. (Проект). Київ : Держ. вид-во України, 1928. 262 с.

Ср – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1843–1912. Т. 1–3.

СУМ XVI–п.п.XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2006. Вип. 1–17.

Тимч – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків-Київ : ДВУ, 1930-1932. Т. 1. XXIV, 937 с.

Ум-Сп – Словарь російсько-український / уклад. М. Уманець і А. Спілка. Львів : НАН України, 1893–1898. Т. I–IV.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; 4-е изд., стер. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003.

Четья 1498 – Четья мінея 1489 року. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 301. ЦАМ КДА. № 415 л.)

ШанскийЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка / под ред. Н. М. Шанского. Вып. 1–11. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1963–2014.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–40. Москва : Наука, 1974–2012.

BrücknerSEJP – Brückner Aleksander. Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow, 1927. 805 s.

Skok – Skok Petar. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika : [Uredil i akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jónké]. Т. 1–3. Zagreb, 1971–1973.

NAMES OF THE HEAD AND ITS PARTS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (XI – FIRST THIRD OF XX CENTURIES)

Merkulova Oksana Volodymyrivna

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
66, Zhukovskogo Str., Zaporizhzhia, Ukraine*

Prykhodko Ilona Myronivna

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of German Philology
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
59, Naukovogo mistechka Str., Zaporizhzhia, Ukraine*

*The article deals with the history of the lexem's formation used to denote the head and its parts from the Proto-Slavic period to the end of the first third of the 20th century, when the lexicographic palette of Ukrainian linguistics was primarily based on the national language and was devoid of a significant number of foreign language elements. The names of parts and internal organs of both humans and animals are included into the somatic vocabulary. The study of the Proto-Slavic lexical fund shows that the ancient names of the head were almost all formed from the base *golv- and could often have an expressive coloring. There are not many reconstructions of other parts of the head (face, ears and areas near them etc.) from this period. In the monuments of the ancient Kyiv era, the nouns of the analyzed group do not often occur, and they are mostly Proto-Slavic names or, less often, their variants (обличье – обличение). The analysed sources of the Middle and Modern Ukrainian language record a greater number of homonyms for the nomination of head and its parts. A significant number of them are late attested Proto-Slavic lexicon (чоло, лобъ, писок, лице), but innovations were also recorded due to the penetration of vernacular elements into written texts (писці 'face', мурло 'the same', загривок 'back of the head' etc.). Sometimes ancient lexemes, as a result of narrowing (Latin persona 'особа' > S.Ukrainian нарсуна 'face') or changes (вусок 'a lock of hair that hangs over the ear' > 'the area of the head around the upper part of the ear') moved to category of somatisms. According to the structure, ancient somatic names were mainly suffix formations, but gradually, the number of confixal derivatives increased, with the expansion of the spectrum of designated areas of the head.*

Key words: somatic lexicon, somatism, somonym, head, part of the head, Proto-Slavic language, ancient Russian-Ukrainian language, Middle Ukrainian language, Modern Ukrainian language.